

Tyge Krabbe meddeler, at der inde i det belejrede Åhus befandt sig 250 bønder, »som var med og brændte disse gode mænds gårde«, fortæller han blot, at de plyndrende bønder har søgt tilflugt hos Søren Norbys tropper, ikke at deres pyromane virksomhed blev dirigeret af dem. Larsson støtter sin opfattelse på det forholdsvis beskedne omfang af plyndringen af Ellinge, det eneste dokumenterede plyndringstogt. Her ser vi dog en renlivet, ubestridelig bondehob i funktion, som Eske Billes foged tydeligt opfattede som et højst ubehageligt bekendtskab – ellers ville han vel ikke have stået skjult på gårdens aftrædelsesrum et helt døgn. At lokale folk ikke deltog i plyndringen, bekræfter blot det mønster, jeg har iagttaget under Clementsfejden (se Historie 1981), hvor de nørrejske bønder tog over fjordene for at plyndre. En ræv rører heller ikke de andereder, der ligger nærmest dens egen grav. I øvrigt tror jeg ikke, at Eske Bille var en særligt berygtet bondeplager, som Larsson skriver. Derimod havde han mange år tidligere som kongelig lensmand på Fyn – på vor nuværende landbrugsministers ejendom – haft et ubehageligt mellemværende med en opsætsig herredsfoged.

Det sidste ord er næppe sagt hverken om det skånske oprør eller Søren Norby-skikkelsen. Derimod er det givet, at al fremtidig diskussion må bygge på Lars J. Larssons fængslende og inspirerende skrift.

Mikael Venge

KARL-ERIK FRANDBEN(red.): Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. I. Atlasbind (235 sider). II. Tekstbind (304 sider). Dansk Historisk Fællesforening 1984. Udsolgt.

På historikermødet i Odense i 1969 diskuteredes første gang udarbejdelsen af et historisk atlas over Danmark. Formålet blev defineret som det dobbelte, dels at præstere et hjælpemiddel til praktisk brug i forskellige institutioner, dels at etablere et udgangspunkt for tematiske kort. Med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd blev der iværksat et »pilotprojekt« i 1976–77 ved Historisk Institut på Københavns Universitet omkring forholdene på Falster. På baggrund af resultaterne herfra besluttede Forskningsrådet i 1979 at gøre udarbejdelsen af et dansk historisk atlas til et rådsinitiativ og nedsætte en styringsgruppe til varetagelse af projektets ledelse. Projektet blev delt i to afdelinger: et generelt historisk atlas over Danmark og et atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. Det er resultatet af den sidste afdeling, der nu foreligger. Værket er blevet til i samarbejde mellem en

række personer og institutioner først og fremmest Matrikeldirektoratet, Geodætisk Institut, Historisk Institut og Institut for Navneforskning, hvor udgiveren universitetslektor, dr. phil. Karl-Erik Frandsen har trukket det store læs.

Værket er delt i to bind: et stort atlasbind og et tekstbind med kommentarer og noter. Denne form er valgt for at undgå at overlæse kortene med for mange oplysninger. Samtidig er det blevet et brugervenligt system, hvor kort og noter kan studeres samtidig. Blot må man håbe, at de to bind trods deres forskellige størrelse aldrig vil blive adskilt på biblioteker og institutter. Første afsnit i atlasset består af to grundkort over Danmark fra 1682/83 og 1820 med angivelse af ejerlav og sogne fordelt på 22 blade i målestok 1:150.000. Området er Danmark til Kongeåen og for 1682/83 med undtagelse af Bornholm, der ikke var omfattet af matriklen 1682/83. Her som i så mange andre sammenhænge har man givet op over for de indviklede sønderjyske forhold.

Anden afdeling består af 27 tematiske kort over forskellige administrative inddelinger på forskellige tidspunkter. Grundkortene har været anvendt som forlæg i reduceret målestok, 1:320.000 og 1:150.000, men til forhold i dette århundrede er benyttet Geodætisk Instituts sogne- og kommunekort. De tematiske kort fordeler sig over lens- og amtsadministration (4 kort), den retlige administration (6 kort), den gejstlige administration (5 kort), den kommunale administration (3 kort), udskrivningsvæsenet (2 kort) og valgkort (7 kort). Til hvert kort slutter sig i tekstbindet en kortfattet gennemgang af de generelle forhold ved kortet, et noteapparat svarende til de på kortene anførte notetegn og en enkelt litteraturhenvielse.

Temakortene dækker perioden 1656–1983. Området er før 1920 Kongeriget med undtagelse af de gejstlige kort, der medtager den kongelige del af Slesvig. Efter 1920 er området det nuværende Danmark – undtagen Færøerne og Grønland. Til grundkortene er der udarbejdet et register på 130 sider på ejerlav med angivelse af kort og herred og sogn i form af kodenumre, hvortil løsningen findes i register 2 (som desværre ikke er angivet i indholdsfortegnelsen). Det hele fremstår i et klart og overskueligt tryk, som gør både planlægger, trykker og udgiver ære.

Forskningssamarbejde. Statens Humanistiske Forskningsråd har fra midten af 1970'erne ydet en stor indsats på det administrationshistoriske område. Forud for det her omtalte rådsinitiativ havde det i 1975 iværksat et forskningsprojekt vedr. Dansk lokaladministrationshistorie 1660–1868 også som et rådsinitiativ. Det løb indtil 1982 og var ligesom det administrative atlas koncentreret om lokaladministrationens embeder: retsbetjent/herredsfoged, magistrat, godsejer, lensbesidder, præst og

sogneforstanderskab. Ved siden af det instruktive havde disse undersøgelser dog også et samfunds/socialhistorisk sigte. Formålet med det administrationshistoriske atlas anføres som at levere »en nødvendig nøgle til frugtbarheden af kildemateriale i administrationens arkiver«. Der har på intet tidspunkt været kontakt på forskerniveau mellem de to projekter, selvom de emnemæssigt er tæt forbundet.

I samme periode har forskningsrådet igennem Dansk komité for byhistorie ydet støtte til udarbejdelse af Historisk Atlas for Ribe i form af et forskerstipendium (1979) og tilskud til trykning. Dette atlas udkom i 1983. Sigtet med Ribeatlasset er naturligvis begrænset til en enkelt købstad, men mange kartografiske problemer må være fælles for de to udgivelser. Det fremgår ikke af indledningerne til de to atlas, at der har været kontakt medarbejderne imellem.

Det kan undre, at Statens Humanistiske Forskningsråd ikke lægger vægt på at samordne den forskningsindsats, der foregår inden for så beslægtede områder i samme periode. Formodningen taler for, at gensidig inspiration kunne have medført en bedre udnyttelse af de begrænsede ressourcer, et land som Danmark kan bruge på humanistisk forskning.

Grundkort. K.-E. Frandsen har haft det ambitiøse mål at skabe et kortmateriale for Danmark 1682/83, hvor der intet pålideligt kort fandtes. Der findes til gengæld systematiske oplysninger om ejer- og jordbundsforhold i hele Danmark i de markbøger, der dannede grundlaget for enevældens største administrative indsats, matriklen 1682/83. Dem kender K.-E. Frandsen bedre end nogen anden fra sin disputats »Vang og Tægt« (1983). Markbøgernes detaljerede oplysninger er systematisk overført på det pålidelige kortmateriale, der blev skabt 1815–60 i forbindelse med matriklen 1844. Af kildemæssige årsager kunne der kun noteres ændringer i landskabet, hvor markbøgerne gav grundlag herfor. D.v.s. kyster, moser, heder etc. afspejler måske oftest tilstanden i 1820. Det har naturligvis mange uheldige konsekvenser, men det har været prisen for at nå det foreliggende resultat. Det havde dog ikke været nødvendigt at slå flere af natursignaturerne sammen, selv om det er sket for at skabe større overblik.

Begge grundkort – 1682/83 og 1820 – er udarbejdet ud fra den mindste administrative enhed ejerlavet, som her får sin praktiske og videnskabelige værdi fastslået. Det er et godt valg. Frandsen gør opmærksom på, at betydningen af ordet ejerlav har ændret sig fra at omfatte de personer, der traf beslutninger om et områdes dyrkningsforhold til selve området. Han burde dog eksplicit have knyttet forbindelsen fra ejerlav til bylav og grandestævne. I 1682-matriklen anførtes alle bebyggelser med navn uanset dyrkningsfællesskab. 1844-matriklen benyttede ejerlav som

grundlag, fordi den byggede på materialet fra udskiftningen. De mange enestegårde i Vest- og Nordjylland blev dog opført under sognet i en fortløbende række.

Ved arbejdet med 1682/83-kortene må de store overdrev med dyrkningsfællesskab have givet mange vanskeligheder. Hvordan fastsætte sognegrænser i 1682/83? Den måde, dyrkningsfællesskabet opløstes på ved udskiftningen, har haft indflydelse på ejerlavets geografiske udformning. Mon man ikke også har overvejet at bygge på de gamle udskiftningskort? Men formentlig ville det give vanskeligheder p.g.a. deres forskellige affattelsestidspunkter og kvalitetsniveau.

I instruksen for landmålere i 1806 sættes ejerlav og by som synonyme. Det har Frandsen fulgt så langt, at han benytter samme symbol på kortet for by og to gårde – igen begrundet med ønsket om ikke at overlæse kortene. De to Vordegårde og to Lundsgårde i Vorde sogn, Nørlyng herred, står på linie med byerne Vorde og Kølsen på 1820-kortet. Det kan give anledning til uheldige fejltolkninger. Iøvrigt gælder flere af anmærkningerne til 1820-kortet også 1682. Gråbrødre sogns kirke lå således i Viborg både i 1682 og 1820, men det noteres kun i 1820.

Det havde lettet benyttelsen af disse udmærkede grundkort, hvis notebindet havde haft en klummetitel lige som grundkortene.

Administrative kort. I anden halvdel af værket bringes en serie administrative kort, der skal vise tilstanden på et givet tidspunkt. Administrative ændringer vil så fremstå ved sammenligning mellem to efterfølgende kort med samme tema og i et vist omfang ved noter, der giver belæg for konkrete ændringer. Det store spørgsmål er, om det er tiltrækkeligt for de arkivbenyttede, som værket eksplicit tager sigte på. Metoden er overalt den samme som ved 1682-kortet: på et grundkort indføres de oplysninger, som kan uddrages af andre ikke-kartografiske kilder. Frandsen peger selv på den vanskelighed, at mange administrative ændringer bliver fremlagt i en reformpakke, mens de enkelte reformer først skal udføres, når den siddende embedsmand går af. Tidspunktet ville dog kunne præciseres ved primærundersøgelser.

Len- og amtsadministration. Her bringes 4 kort over de administrative grænser 1662, 1682, 1794 og 1920. 1794-kortet viser den planlagte ændring ved resolutionen af 4.9.1793. Derfor er Læsø stadig anført under Viborg amt, selvom øen ved en senere resolution samme år (19.3.1794) overførtes til Hjørring amt. Dette er en finte, som der selvfølgelig er gjort rede for i en note. Denne serie kort er nok den mest vellykkede, fordi der ikke sker større ændringer, end de kan bringes i noteform. De valgte årstal er centrale, idet der her sker store amtsomlægninger.

Retskredse. Der bringes kort for 1686 (retskredsomlægning), 1752 (godt kildemateriale), 1870 (?), 1919 (retsreform), 1930 (a.h.t. Sønderjylland), 1976 (rets- og politikredsomlægning 1972), hvorimod 1956 med dets mange omlægninger mangler. Generelt er grænserne for købstadsjurisdiktionerne ikke medtaget, ligesom der er konstateret enkelte smuttere ved købstadsoplysningerne. (Løgstør blev først købstad i år 1900, men står anført med købstadsignatur allerede i 1751). Retsreformen 1916/19 med opdeling i rets- og politikredse medførte, at alle købstadsjurisdiktioner samtidig blev nedlagt med undtagelse af de 4 største byer. Det er således en kedelig fejl, at alle stadig findes på 1919-kortet. Forklaringen kan ikke være, at kortet afspejler situationen før reformen, for så skulle opdelingen i rets- og politikredse ikke være anført. Det følgende kort, 1930, har den korrekte inddeling.

For retskredsene sker der så mange omlægninger mellem de bragte kort, at man ikke har skønnet det muligt at oplyse om de faktiske ændringer i noterne med tidsangivelse. Hvad gør man så som arkivbruger?

Den statslige retsinddeling blev før 1851 kompliceret af en række private birker, som iflg. en kgl. bevilling i hvert enkelt tilfælde omfattede den jord, der tilhørte godset på det pågældende tidspunkt, med mindre det allerede hørte under andre private birker. Ved senere jorderhvervelser kunne det nye lægges under birket ved en ny kgl. bevilling. (Denne krævedes, bl.a. fordi det betød indgreb i herredsfogdens embedsindtægter). Et birk var således afhængig af godsets ejendomsstruktur og altså aldrig en fast geografisk størrelse. Som hovedregel ejede et gods alle bøndergårde i de nærmeste landsbyer, men længere borte var ejendomsforholdene sammenflettede med andre godser. Derfor er det ikke korrekt at operere med to slags birker: et territorielt afgrænset og ikke territorielt afgrænset birk. Den eneste undtagelse er de kongelige birker, der ikke har meget til fælles med godsbirkerne. De opsplittede jurisdiktionsforhold vanskeliggjorde sognefogedernes funktioner inden for politiforvaltningen. Derfor indførtes »den største hartkornsregel« med forordningen af 18.11.1791, men kun for politisager og offentlige sager, (jvf. Birgit Løgstrup: *Dommer og administrator* (1982) s. 26).

Det er glædeligt, at tingstederne markeres, men for at kunne vurdere deres beliggenhed i forhold til befolkningen havde det været nyttigt at indtegne vejnet.

Gejstlig administration. Sogn defineres tankevækkende som knyttet til tiendeydere før tiendeafløsningen. Det bliver derved som ejerlavsdefinitionen en kreds af personer, der bærer den administrative enhed. Men

efter tiendeafløsningen mener Frandsen, definitionen på et sogn bliver et religiøst anliggende. Men sognene er stadig i høj grad et verdsligt anliggende, hvortil f.eks. hele personregistreringen er knyttet.

Den gejstlige administration vises på kort fra 1656 (Arent Berntsen), 1770 (Erik Pontoppidans Danske atlas), 1854 (a.h.t. Sønderjylland før 1864 og bygger på Hof- og Statskalenderen 1854), 1924 (mange nye sogne og igen Hof- og Statskalenderen), 1976 (folketælling 1976 i Statistisk tabelværk 1981).

Ingen af kortene dækker sogneinddelingen i købstæder med flere sogne. Det er tydeligt, at hensigten havde været at bringe oversigtskort med passende mellemrum, hvilket dog ikke kan kompensere for de manglende præcise angivelser af sogneændringer. Iøvrigt var det ønskeligt med en stærkere markering af stiftsgrænserne – f.eks. som ved landstingsvalgkredsene.

Amter og kommuner. Kortene bringes fra 1842 (landkommuneloven), 1938 (formentlig som et skel mellem den foregående udvikling med sognedeling og den efterfølgende med sammenlægninger af sogne) og 1983 (kommunalreformen 1970 på grundlag af Geodætisk Instituts kort).

Det er interessant at se forholdet mellem sogne/pastorater og kommuner ved etableringen af de sidste i 1842, ligesom vi får udviklingen ved et enkelt snit i 1938. Men de mange kommuneændringer før og efter må stadig søges i Harry Christensen: Danske Landkommuner 1842–1970 (Viborg 1976) eller i Trap.

Lægdsinddeling. Denne bringes først efter lægdsomlægningen 1788 med kort for 1794 og nyordningen 1870. Lægdsadministrationen før 1788 var knyttet til godserne, og dette har udgiveren med rette fundet for vanskeligt at beskrive kartografisk. Da 1794 kun i ganske enkelte tilfælde afveg fra sogneinddelingen, er det et spørgsmål, om dette kan bære et specielt kort.

Valgkredse. Her bringes Stænderforsamlingskredse 1834, fælles kort for landstings- og folketingsvalgkredse 1849, folketingsvalgkredse 1894, 1920, 1953, 1972 og som noget særligt valgkredsene i København 1849, 1894, 1920 og 1972. Det er således den eneste sammenhæng, hvori en købstad, in casu hovedstaden, har været genstand for særlig behandling. Grundmaterialet til dette afsnit har været de respektive valglove. På disse kort angives valgstederne højest prisværdigt, men som tidligere omtalt føles manglen af vejnet desto tydeligere i sådanne tilfælde.

Vurdering. Det har været et meget stort arbejde at overføre så mange oplysninger til et kartografisk medium. Det har krævet betydelig omhu og præcisionsevne. Ingen tvivl om det. K.-E. Frandsen angiver selv i indledningen, at formålet er at skabe et praktisk hjælpemiddel for alle,

der benytter de offentlige arkiver og et grundlag for kortlægning af historiske oplysninger. Hertil føjer han som et tredje formål at give et arbejdsredskab for studiet af det danske kulturlandskab. Som hjælpemiddel til arkivstudier tror jeg ikke, et kartografisk medium løser alle problemer. Det er nyttigt for det år, kortet dækker, eller for de administrative områder hvor der ikke sker flere ændringer, end noteapparatet kan opfange, som på lens- og amtskortene. Et tilsvarende statistisk administrativt område findes i branddirektoraterne, der var sæde for de meget benyttede brandforsikringer. Formodentlig vil de nye medier – edb med dens mange grafiske muligheder – tilbyde en bedre aflastning for arkivernes kartotekskasser eller lange alfabetiske lister. Det er tydeligt, at kartografien må give op over for adsplittede topografiske forhold som ved birker, for slet ikke at tale om kort over godserne, der dog bar så mange offentlige administrative forvaltningsanliggender under enevælden.

Derimod mener jeg, at grundkortene med deres ejerlavsangivelser er en værdifuld gevinst både for dansk forskning og for forskningsformidling. De kan danne grundlag for utallige temakort: befolkning, erhverv, arkæologiske fund, bygningsformer etc. Her vil man naturligvis savne specielle købstadskort, men det vil forhåbentlig komme fra anden side. Resultatet af dette atlas vil hurtigt vise sig i forbedret kortmateriale i de historiske publikationer. Fortvivlede gengivelser af kort fra Trap skulle nu være et overstået stadium. Det kulturhistoriske aspekt før 1820 havde vundet ved et forsøg med udskiftningskort, hvor der var taget større hensyn til naturforholdsangivelser. Manglende indtegnning af vejnet – i sig selv et kæmpearbejde – er også en ulempe for kulturhistoriske undersøgelser.

Men dansk forskning har dog vundet ved denne udgivelse.

Birgit Løgstrup

F. STENDAL PEDERSEN: Fynsk landbrugs vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel. Odense, Universitetsforlaget 1985. X + 416 sider. 329,40 kr.

Afhandlingen tager sit udgangspunkt i ældre forsknings betoning af landboreformernes skelsættende betydning, som ikke blot har ladt ældre tidsperioder i stikken, men som også den seneste generation har anfægtet. Forf. sætter sig derfor som mål at give »en samlet produktionsøkonomisk